

<https://doi.org/10.15407/rksu.36.150>

УДК 94(470+571)"1861/1921"

Ірина Верховцева, доктор історичних наук, доцент,
професор кафедри документознавства та інформаційної
діяльності, Державний університет інформаційно-
комунікаційних технологій (Київ, Україна)
ORCID: 0000-0002-5682-993X
E-mail: novboxx@gmail.com

ЗЕМСЬКЕ ТА СІЛЬСЬКЕ САМОВРЯДУВАННЯ У СТАНОВЛЕННІ ВІТЧИЗНЯНОЇ БІБЛІОТЕЧНОЇ СПРАВИ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XIX — НА ПОЧАТКУ XX СТОЛІТЬ (ДО ПЕРЕДУМОВ УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ 1917—1921 РОКІВ)

Мета роботи: охарактеризувати роль органів земського і сільського самоврядування другої половини XIX — початку XX ст. у становленні вітчизняної бібліотечної справи та оцінити відповідний внесок у контексті визрівання передумов національно-культурного відродження часів Української революції 1917—1921 рр. **Методологія дослідження** ґрунтується на принципах науковості, історизму, соціокультурному й модернізаційному підходах, а також методах загальнонаукових (індукції, логіки, аналізу, синтезу) і спеціально-історичних: наративному, історико-генетичному, структурно-функціонального аналізу. **Наукова новизна.** Уперше в історіографії висвітлено внесок органів земського й сільського самоврядування у становлення вітчизняної бібліотечної справи в контексті визрівання передумов Української революції 1917—1921 рр. **Висновки.** Реформи сільського самоврядування 1861—1871 рр. та земська 1864 р. дали імпульс співпраці земств і сільських самоврядних установ у вітчизняному бібліотекотворенні. З кінця 1870-х років самоврядні органи селян під орудою земств забезпечували функціонування нового типу безкоштовних публічних бібліотек — сільських, виділяли й утримували приміщен-

Цитування: Верховцева І. Земське та сільське самоврядування у становленні вітчизняної бібліотечної справи у другій половині XIX — на початку XX століть (до передумов Української революції 1917—1921 років). *Рукописна та книжкова спадщина України*. 2025. № 1 (36). С. 150—169. <https://doi.org/10.15407/rksu.36.150>

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2025. Стаття опублікована за умовами відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

ня, оплачували технічний персонал тощо. Натомість земства забезпечували книгами, фаховим персоналом, вели просвітницьку роботу в бібліотеках. Селяни неохоче погоджувалися на свою частку витрат. Тому земства були залежні від рішень селянських органів. Позитивні зрушення сталися завдяки земським службовцям, які представляли демократичну інтелігенцію й перебували під впливом пропагандистського народництва, а з 1901—1905 рр. — партій есерів та українських есерів. Під час революції 1905—1907 рр. земці сприяли висуненню селянськими громадами вимог щодо збільшення мережі сільських бібліотек. Поява в 1905 р. селянських республік, в одній з яких — Сумській — селяни видавали газету, що нею оголосили царську владу скасованою, разом з певними досягненнями в розбудові сільських бібліотек земствами й сільськими громадами, в чому активну участь брали осередки Просвіти, засвідчили: першими десятиліттями ХХ ст. на селі інтенсифікувалося становлення бібліотечної справи. Це підготувало базу для національно-культурного відродження за умов Української революції 1917—1921 рр.

Ключові слова: сільські бібліотеки, бібліотеки-читальні, земства, сільське самоврядування, волость, сільська громада.

Актуальність теми дослідження. Вагома роль бібліотек у національному поступі є незаперечною. Як наголошують науковці, створюване книжною культурою комунікаційне середовище сприяє просуванню певних ідей, обговоренню шляхів вирішення проблем, суспільному діалогу [5, с. 25]. Додамо: визначає формування національної свідомості соціуму. З огляду на це, студіювання становлення бібліотечної справи на українських теренах у другій половині ХІХ — на початку ХХ ст. сприяє національній ідентифікації українців, що не переривається ніколи. Особливого контексту бібліотекотворення набуло напередодні Української революції 1917—1921 рр. (далі — Українська революція) — ключового етапу вітчизняного державотворення. Становлення бібліотечної справи в рамках соціокультурної розбудови українських регіонів декількома передреволюційними десятиліттями було одним із чинників національно-культурного відродження за умов цієї революції. Нині, коли українці у протидії російській повномасштабній військовій агресії відстоюють свою суверенну державу й елементарне право на фізичне існування, студіювання цієї проблематики дозволяє чіткіше окреслити засади вітчизняного державотворення, корені якого — в національній культурогенезі «довгого ХІХ століття».

Важливим у цьому відношенні є з'ясування ролі органів місцевого самоврядування у вітчизняному бібліотекотворенні, зокрема в його сільському сегменті. Інтеграція України в Західний світ, європеїзація її інституцій передбачають функціонування дієвого місцевого самоврядування — «четвертої» влади, що формує базу локальної демократії. Українські бібліотечні установи орієнтуються на міжнародні стандарти і відповідний досвід європейських країн та США, згідно з якими сільська бібліотека має бути інформаційним центром своєї місцевості [24, с. 179]. Це зумовлює вивчення власного відповідного досвіду.

Відтак, висвітлення внеску земського та сільського самоврядування у становлення вітчизняної бібліотечної справи у другій половині XIX — на початку XX ст. слугує осмисленню здобутків цього процесу, розбудові ефективного інституту місцевого самоврядування, національній ідентифікації українців, їх консолідації у протистоянні рашистській навалі.

Аналіз досліджень і публікацій. Участь українських земств у бібліотекотворенні не обійдена увагою дослідників. Проте цю тему не можна вважати такою, що інтенсивно розроблялась останніми роками, адже висвітлено лише окремі її аспекти. Зокрема, йдеться про розвідки О. Айвазяна [4], І. Верховцевої [8; 10], О. Волос [15], Л. Лучки [20; 21], Н. Проць [25], Н. Шарошкіної [28], Н. Херсонець [29]. Автори звернулися до питань становлення сільських бібліотек, участі земств в їхньому фінансуванні та облаштуванні, формуванні книжного фонду. При цьому в більшості публікацій цю діяльність подано в регіональному вимірі. Натомість відповідна праця органів сільського самоврядування практично не стала предметом аналізу, хоча із запровадженням у 1864 р. земського самоврядування ці сільські установи були інкорпоровані до нього та місцевого управління регіонів загалом, брали участь у фінансуванні діяльності земств і реалізовували під їхньою орудою завдання із соціокультурного розвитку своїх місцевостей. Винятком є праці О. Айвазяна [4], Н. Херсонець [29] та І. Верховцевої [4; 13]. У перших двох вказано на функціонування сільських бібліотек у волостях. Натомість автори не вдалися до аналізу цієї діяльності в контексті функціонування інституту самоврядування на селі. І. Верховцева, студіюючи селянські самоврядні установи Російської імперії другої половини XIX — початку XX ст., приділила певну увагу внескові відповідних вітчизняних інституцій у становлення бібліотечної справи своїх регіонів, а також взаєминам земських і сільських самоврядних установ у рамках їхньої соціокультурної праці на селі. Однак досі не потрапив до кола дослідницької уваги важливий аспект теми — співпраця вітчизняних самоврядних установ у сільському бібліотекотворенні в контексті визрівання передумов національно-культурного відродження часів Української революції 1917—1921 рр. Сучасні дослідники констатують селяноцентричний характер цієї революції [19], інтенсифікацію культурно-освітньої діяльності демократизованих органів місцевого самоврядування в її рамках [8, с. 169—172; 10, с. 8—9; 27, с. 102]. Ураховуючи, що на початку XX ст. понад 9/10 соціуму українських губерній були селянами, передумови революції в ракурсі їх визрівання на селі, зокрема участь земського і сільського самоврядування в бібліотекотворенні передреволюційними роками, потребують детального вивчення. Цим і зумовлено наше звернення до заявленої теми.

Мета дослідження. Не прагнучи всебічного висвітлення проблеми, метою даної статті визначаємо характеристику ролі органів земського і сільського самоврядування другої половини XIX — початку XX ст. у ста-

новленні вітчизняної бібліотечної справи та оцінку відповідного внеску в контексті визрівання передумов національно-культурного відродження часів Української революції 1917—1921 рр.

Виклад основного матеріалу. Точкою відліку соціокультурного оновлення українського села стала Велика селянська реформа 1861 р., якою розпочато ряд масштабних заходів з управлінської й соціальної уніфікації села в контексті відповідного реформаторського курсу в європейській частині Російської імперії. Він реалізовувався впродовж 1861—1871 рр. (Велика реформа сільського самоврядування 1861—1871 рр.), а його нервом було господарське облаштування головного товаровиробника та основного платника податків цієї аграрної країни — селянина. Під впливом європейських ідей розбудови місцевого самоврядування й остраху імперської еліти перед загрозою масштабних соціальних струсів на кшталт європейських революцій 1840-х років засадничими стали ідеї організації нового управління селом за принципами самоврядування. На всі регіони поширили самоврядні практики великоруського миру (руського миру, великоруської общини) — традиційної громади селян північно-західних губерній з їх егалітарними принципами керування спільним ресурсом і колективною відповідальністю (круговою порукою) за всі зобов'язання громади, насамперед — податкові. Такі нові для селян інших губерній практики гібридизували з місцевими традиційними відповідними, дозволивши селянським колективам / корпораціям самостійно облаштовувати своє внутрішнє життя. Нова система сільського самоврядування офіційно мала назву «громадське управління селом» і структурувалася на органи двох рівнів — волосного (відповідні сходи та правління) й сільського (відповідні сходи та старости). Формувалася ця система знизу догори: нижчі (сільські) установи делегували представників до волосних і підпорядковувались їм. Відтак, громади сільських обивателів (офіційна назва селянського стану, що, разом із дворянським, відповідно, мав право, на відміну від духовенства й міщан, володіти та розпоряджатися землею) стали суб'єкт-об'єктами місцевого управління в рамках сільських і волосних громад. Їхні керівні органи набули статусу органів влади у своїх місцевостях і стали складником місцевого управління як проміжна ланка між губернськими й повітовими управлінськими структурами та селянським загалом. Наступними десятиліттями таку систему сільського самоврядування, з незначними варіаціями структурного характеру та в частині станового статусу сільських мешканців, було поширено на інші частини країни. Ця управлінська уніфікація імперського села стала засобом «перетравлення» загарбаних Романовими частин континенту — батьківщин його корінних народів.

Крім безпосереднього регулювання земельними відносинами у громадах та керування всіма їх ресурсами, насамперед стратегічним ресурсом країни — землею, сільське самоврядування виділяло частину громадських

прибутків на піднесення ефективності аграрної праці, благоустрій сіл і волостей, задоволення власних культурно-освітніх потреб. Статті бюджетів громад, якими це фінансувалося, називалися мирськими (від великоруського «мир»). Поряд з ними, до бюджетів входили обов'язкові витрати («державний капітал громад»): сплата державних податків, викупні платежі за земельні наділи, надані державою в 1861 р., утримання адміністративних установ, виконання військової повинності тощо. [12, с. 20—22; 13, с. 174—177].

У 1864 р., із запровадженням земського самоврядування, юрисдикція якого поширювалася на сільську місцевість, громадське управління селом стало складником першого. Відтоді до бюджетів сільських громад додалася земська частина (земські податки / повинності, або «земські капітали»). У її рамках селяни фінансували земську діяльність та виконували фізичні роботи з благоустрою повітів і губерній. Бюджет сільської громади в усіх його частинах — державній, земській, мирській — формувався за принципами самообкладення: кожен селянський двір мав внести свою частку в реалізацію цих зобов'язань. Рішення про це приймалося сільським сходом, виходячи з результатів спільної громадської праці та прибутковості власності громад на нерухомість (землю, промислові установи, шинки тощо) [13, с. 236—237].

Сільське самоврядування мало становий характер з чіткими ознаками територіального, відповідно. Земське самоврядування мало всестановий характер: у формуванні його органів — розпорядчих (губернських і повітових зборів) та виконавчих (відповідних управ) — брали участь усі стани місцевості за певними квотами. Звісно, селяни мали менше представницьких прав, аніж інші стани. До земських гласних потрапляли переважно волосні старшини, обрані волосними сходами. Земський податок для селян був більшим, аніж відповідні витрати інших станів. З одного боку, рішення земств у частині соціокультурного облаштування місцевостей були обов'язковими для волосних і сільських громад. Однак ці сільські установи, маючи автономію, приймали самостійні рішення щодо своїх витрат. В аспекті заснування та фінансування сільських бібліотек це мало принципове значення, оскільки опір сільської громади, а саме її сходу, що приймав бюджет, міг звести нанівець зусилля земства в цій справі. Ураховуючи, що державні частини бюджетів громад були доволі обтяжливими для них, селянський загальний схвалював рішення щодо заснування й утримання сільських бібліотек пересічно неохоче — як правило, громади не вважали ці потреби нагальними. Вирішальну роль у цьому відігравав фактор колективної свідомості селян. Натомість, на неї чималою мірою впливали земські наймані працівники — службовці земських шкіл, лікарень, земські агрономи та ін. (так званий «третій елемент» земства; «першим», відповідно, були власне земські гласні, обрані корпораціями дворян, міщан, селян; «другим», відповідно, — місцеві чиновники). Саме земські найманці вели щоденну систем-

ну роботу з пропаганди знань і освіти на селі. Чимала частина демократично налаштованих земських службовців своїм кредо мала служіння народові, симпатизуючи пропагандистському крилу народницького руху (надалі, із заснуванням у 1901 р. Партії соціалістів-революціонерів, а в українських губерніях у 1905 р. — Партії українських соціалістів-революціонерів, — у своїй масі земські службовці пристали до них). Чисельні вечірні курси, народні читання, гуртки, що організовувалися цими службовцями при школах чи інших закладах (приміром, чайних), були осередками просвіти на селі, де не тільки підвищувався рівень грамотності його мешканців, а й ґартувався народний опір імперській владі, формулювалися запити щодо задоволення потреб селян. Завдяки цьому зростали й самі потреби найбільшого стану. У тому числі — щодо сільських бібліотек [6, с. 38—40; 7, с. 158—159; 9, с. 26—27; 13, с. 284].

Розгортання земської діяльності та активізація селянських громад у цій сфері припали на кінець 1870-х — 1880-ті роки, коли ці громади й земства пройшли певний шлях організаційного впорядкування та набули бодай якогось досвіду в управлінні своїми місцевостями. Імпульс цьому дали урядові заходи: дозвіл у 1871 р. грамотним селянам користуватися бібліотеками сільських шкіл та видання в 1873 р. «Каталогу книг для користування у початкових народних училищах». До останнього увійшли 91 книга з богослов'я, 42 «вірнопідданські» історичні твори, 59 байок, повістей, оповідань. З появою в 1876 р. Емського указу категорично заборонено залучати до фондів книги українською мовою. Звісно, такий книжковий репертуар не сприяв широкому розгортанню бібліотечної справи в українському селі. Паралельно при земських початкових школах відкривалися бібліотеки, що мали утримуватися коштом сільських громад. Надалі земство перебрало на себе левову частку відповідних витрат. Проте це були суто шкільні бібліотеки. Натомість з кінця 1870-х років земства перейшли до організації сільських книгозбірень нового типу — публічних бібліотек. Головними їхніми ознаками були загальнодоступність і безкоштовність. Залежно від того, чи видавалися книги додому або тільки в читальному залі, вони називалися, відповідно, народні бібліотеки або народні бібліотеки-читальні. Як земська діяльність загалом, ці бібліотеки підпорядковувалися Міністерству внутрішніх справ. Дозвіл на відкриття такої бібліотеки надавав місцевий губернатор за домовленістю з попечителем учбового округу. Комплектувалися бібліотеки лише визначеною урядом літературою. При цьому повітові земства здійснювали поточне керівництво роботою бібліотек, забезпечували їх приміщеннями, реманентом тощо, оплачували працю бібліотекарів, а губернські земства мали придбавати книги й періодичні видання, формувати бібліотечні каталоги [15, с. 549; 20, с. 181; 25, с. 197—198; 29, с. 224].

Після царевбивства 1881 р. і, за висловом К. Победоносцева, «підморожування» країни посилився нагляд держави за земською працею й сферою

просвіти на селі загалом. Обмеження стали жорсткішими, адже влада намагалась усіма засобами запобігти поширенню на селі революційної агітації та будь-яких проявів народного опору. З 1884 р. діяльність сільських бібліотек стали регулювати «Тимчасові правила» та «Алфавітні списки товарів друку, що мали бути дозволеними в публічних бібліотеках». Останні періодично переглядалися. У 1890 р. вийшли «Правила про безкоштовні народні читальні та порядок нагляду за ними», що посилили контроль з боку чиновників і духовенства за сільськими бібліотеками, насамперед за формуванням їхніх фондів. Вони мали обмежуватися навчальною, дидактично-повчальною, «монархічною», релігійною літературою, а також виданнями «дешевої бібліотеки» [22; 28, с. 43; 29, с. 224]. Сучасники цієї епохи свідчили, що за порогом народних бібліотек лишалося близько 90 % усієї літератури, що схвалювалася цензурним відомством і спрямовувалася до друку (це понад 100 тис. книг). За даними сучасної науковиці Л. Лучки, до бібліотек надходило всього 8 % усієї літератури, а 92 % видань держава вважала книжковою друкованою продукцією «сумнівного напрямку» й такою, що не відповідає завданням освіти юнацтва. Як вказують дослідники, бібліотечні фонди склалися на 48,6 % з видань белетристичного характеру; 12,6, відповідно, — релігійно-морального; 9,8, відповідно, — географічного; 7,5—8,2, відповідно, — історичного, сільськогосподарського, природознавчого. Демократично налаштовані громадські діячі засуджували таке вибіркове розповсюдження літератури, підтримуючи досвід європейських країн з вільного поширення друкованого слова на селі, наголошували на послуговуванні якісними текстами під час подолання безграмотності й культурного неутцтва найбільшої соціальної верстви [4, с. 129; 17, с. 411—412, 415—416; 20, с. 181; 21, с. 186—187; 25, с. 200].

З огляду на те, що середній показник грамотності на селі становив 12 %, а пересічно на сільських сходах мало хто міг поставити підпис під його рішенням / приговором (винятком було, приміром, коли в 1907 р. у Корсунській сільській громаді Київщини з 80-ти членів сходу лише 48 були грамотними), такі гальмівні чинники в бібліотечній сфері не сприяли соціокультурному поступу села й аграрній модернізації загалом. Тому держава через свої місцеві структури, зокрема Міністерства освіти, часто мусила «внушати» сільським сходам думку щодо необхідності підтримки освітньої сфери. Основним змістом такої діяльності було матеріальне забезпечення відповідних установ, у тому числі бібліотек (будівництво й утримання шкільних будівель, при яких вони відкривалися, відшкодування сторожам тощо). Однак цей сегмент самоврядної праці громад, хоча й був обмеженим, потребував додаткових витрат в їхніх бюджетах, на що село, як правило, реагувало відмовою. Під час «Особливої наради з питань сільськогосподарської промисловості» 1902—1905 рр., у роботі якої брали участь земці, останні з цього приводу наголосили, що далися взнаки гальмівна роль ко-

лективістських практик на селі, їхня станова обмеженість, переобтяження сільських громад витратами з утримання адміністративної інфраструктури [13, с. 283, 285].

Уплив земського самоврядування на культурно-освітню розбудову села був чималим. Видатки земств на ці потреби щороку зростали, а заходи урізноманітнювалися. Крім традиційних і доволі ефективних для того часу (навчання дітей і дорослих на дому, гуртки самоосвіти тощо), запроваджувалися й нові. Зокрема, земські сільськогосподарські склади, які купували й поширювали серед селян книги аграрно-просвітницького характеру, навчальну літературу, посібники для шкіл тощо. Ініціатором цього в 1868 р. став видатний учений, професор Харківського університету, гласний Харківського повітового земства М. Бекетов. Він запропонував облаштувати при губернській управі склад для торгівлі книгами. У 1879 р. ця ідея була реалізована, на такий склад виділили 1500 карбованців (далі — крб). У 1879—1890 рр. повітові земства через цей склад придбали літературу на понад 157,8 тис. крб і надалі самі відкривали такі склади, де книги можна було придбати за низькими цінами шляхом кредитування. Звісно, запозичення цього досвіду земствами інших регіонів суттєво вплинуло на постачання книг у сільські бібліотеки [7, с. 157—158; 8, с. 116; 25, с. 197—198].

Рішення щодо відкриття конкретної сільської бібліотеки приймало повітове земство. Приміром, на Чернігівщині в жовтні 1897 р. Ніжинське повітове зібрання ухвалило відкрити бібліотеки в селах (далі — с.с.) Вертіївці, Володьковій Дівиці, Галиці, Дроздівці, Макіївці та інших. У 1898—1908 рр. близько 30 бібліотек заснували в с.с. Геніївка, Гостроверхівка, Пльохів, Слабин, Довжик, Количівка та ін. До кожної сільської бібліотеки губернське земство передавало комплект книг на суму 500 крб, а також по 270 крб на початкове облаштування приміщень, їх умеблювання. Для кожної бібліотеки розробляли статут, що затверджувався місцевими чиновниками зі структур освітнього міністерства та губернатором. При цьому враховувалися наявність приміщення, опалення, освітлення, можливість оплачувати сторожа — того, що мала забезпечити місцева сільська громад. З огляду на зазначене, місцева влада не завжди підтримувала відкриття бібліотеки. Приміром, у 1886 р., після рішення Чернігівських повітових зборів відкрити бібліотеки-читальні у 20 поселеннях свого повіту, губернатор дозволив це зробити й затвердив відповідні статuti та надав необхідні дозволи лише щодо 12 поселень. Розташовувалися бібліотеки, як правило, у приміщеннях шкіл з окремим входом, у волосних правліннях або на квартирах лікарів, учителів. Для нагляду за бібліотеками створювалися ради на чолі з представниками місцевих дворян, священників, лікарів. Першими бібліотекарями, як правило, ставали земські вчителі. Також наглядала за бібліотеками своєї місцевості й розвитком цієї справи загалом відповідна земська комісія [14; 18; 26, с. 2; 29, с. 226—227].

На становлення сільських бібліотек, звісно, насамперед упливало їх фінансування. Бібліотеки-читальні, що відкривалися земським коштом, мали первинний фонд у 100 крб. Однак надалі кошти на утримання бібліотеки могли суттєво зменшитись або взагалі не виділятися. Приміром, упродовж 1891—1900 рр. бюджет народної бібліотеки Катеринославської губернії становив 15 крб на рік. Але з 1901 р. місцеве земство припинило виділяти ці кошти. На Чернігівщині в 1894 р. на утримання 247 бібліотек-читалень усіх повітів земство витратило 60 тис. крб, а в 1897 р. — лише 15, відповідно. Таке нестабільне фінансування бібліотек не сприяло якості їхніх фондів, не дозволяло утримувати необхідний штат [20, с. 183—184; 26, с. 2]. Негативно впливала на діяльність сільських бібліотек неузгодженість у сфері їх фінансування й утримання між повітовими та губернськими земствами: іноді вони не могли визначитися з розподілом між собою обов'язків чи грошей. Зокрема, на Катеринославщині в 1897 р. розгорнулися дискусії між повітовими й губернським земствами щодо утримання сільських бібліотек краю. Насамкінець губернське земство відхилило клопотання повітових земств щодо виділення коштів з губернського бюджету, адже, мовляв, це було обов'язком повітових земств [29, с. 228—229]. Натомість на Харківщині губернське земство в той само рік виділило на облаштування бібліотек свого краю 10,2 тис. крб, а читалень, відповідно, — 1,1 тис. [25, с. 200—201].

Мережа сільських бібліотек, якими опікувалися земства, неухильно зростала. На Чернігівщині наприкінці XIX ст. земства відкрили 155 сільських бібліотек. На Харківщині в 1903 р. діяли 256 таких бібліотек і 61 читальня із загальною кількістю близько 136 тис. примірників у їхніх фондах. Щороку повітові земства витрачали на утримання бібліотек по 300—1000 крб. У 1909 р. земства цього регіону розробили норми, згідно з якими кожна нова бібліотека отримувала дотацію на придбання книг і періодичних видань у 100 крб, а діюча, відповідно, — 50 крб [25, с. 199—204]. Завдяки такій праці щороку фонди бібліотек поповнювалися. Приміром, на Катеринославщині в 1908 р. сільські бібліотеки налічували в середньому 560 томів, а на початок 1912 р. цей показник збільшився до 795 томів [8, с. 141; 14].

Характерною рисою сільського бібліотекотворення стала співпраця земств з державними, зокрема освітянськими, структурами, а також громадськими товариствами. У 1888 р. на прохання директора народних училищ Катеринославщини місцеве губернське земство профінансувало сільські бібліотеки на суму 2 тис. крб, які були розподілені між усіма сільськими бібліотеками краю в розрізі кожного повіту [14; 29, с. 228]. Також земства співпрацювали з Комітетом опіки народною тверезістю та Комітетом грамотності, які брали участь у фінансуванні народних бібліотек [20, с. 181—184]. На Харківщині губернське земство активно співпрацювало з місцевим товариством поширення в народі грамотності [25, с. 200—201].

Попри певний опір сільських громад розвитку бібліотечної справи, що спостерігався першими десятиліттями їх існування, надалі сільські сходи частіше погоджувалися на організацію власних читалень, як це, приміром, сталося в 1897 р. у волосному центрі Новоаврамівка Хорольського повіту Полтавщини [2, с. 18], або бібліотек-читалень, як, приміром, вирішив схід села (далі — с.) Лоцманська Кам'янка на Катеринославщині. На Волині в 1900 р. чимало волостей мали читальні й бібліотеки. У шести повітах краю на це витратили 699,16 крб [13, с. 285; 30, арк. 53в—6]. Безкоштовну народну бібліотеку в 1903 р. засновано на Київщині у волосному центрі Монастирище [23]. На Херсонщині значні успіхи в розбудові сільських бібліотек мали місце в Олександрійському, Херсонському, Одеському повітах: там бібліотеки розміщувалися при сільських правліннях або в орендованих приміщеннях, утримуваних сільськими громадами. У фондах, окрім книг релігійного, історичного, природознавчого, агрокультурного змісту та белетристики, була й популярна періодика, зокрема «Сільський вісник», «Хлібороб» [15, с. 548—549]. На Катеринославщині Петриківська волосна громада у грудні 1894 р. заснувала бібліотеку й виділила на її утримання 50 крб з коштів «громадського прибутку», разом з одночасним збором пожертв. Завідувачем бібліотеки призначили священника Павла Усова, його помічником — селянина Семена Тарана. Право користуватися бібліотекою безкоштовно отримали всі селяни волості. У 1896 р. у приміщенні правління Гуляйпольської волості відбувся вокально-музичний концерт, частину зборів від якого витратили на утримання волосної бібліотеки. Її поява для місцевих мешканців, як правило, була визначною подією: вони часто приходили до неї зі своїми синами — учнями народних шкіл із проханням дати «товсту» книгу для читання вголос у колі родини. Як свідчили земські діячі, відгуки селян про бібліотеку були позитивними: вона сприймалась як «необхідна й корисна» установа. Часто книжки та газети читались у приміщенні бібліотеки. Під час її відвідування селяни вели себе пристойно, ввічливо, стримано. Багато хто, повертаючи книгу, волів поспілкуватися з приводу прочитаного. Відвідували бібліотеку паломники, подорожуючі, ремісники.

Натомість були й випадки, приміром, як у 1897 р. у Катеринославському повіті, коли місцеве земство відмовлялося відкривати читальні у своїх селах, оскільки жодна сільська громада не надала для цього приміщення. Подеколи земські діячі, прагнучи збільшення бібліотечної мережі, із сумом констатували залежність від згоди сільської громади відкрити бібліотеку, надати приміщення для неї, оплачувати сторожа тощо. В окремих випадках слабкі позиції сільських бібліотек регіону були пов'язані з недостатньо міцною позицією у ньому земств. Зокрема, на Поділлі, де, як і в усьому українському Правобережжі, земське самоврядування було запроваджене в 1911 р., кількість бібліотечних установ на селі, порівняно з іншими українськими регіонами, була найменшою — 49, що становило 1,2 % від

загальної кількості таких бібліотек в українських губерніях. Переважно це були книгозбірні, що функціонували при школах [4, с. 129, 131; 8, с. 173; 20, с. 182—184; 29, с. 226—227].

Ефективність бібліотечної діяльності на селі завдяки праці земського та сільського самоврядування була чималою. Першими роками ХХ ст. представники демократичної інтелігенції, узагальнюючи культурно-освітній доробок самоврядування на селі, вказували, що «нижчі стани» зробили величезний крок уперед. Підтвердженням цього є дані щодо кількості відвідувань читачами та обсягу фондів цих бібліотек. Як вказує Л. Лучка, на Катеринославщині в 1901—1902 рр. налічувалося 2364 читачі. Зокрема, безкоштовна бібліотека-читальня при Аудиторії народних читань мала близько 1 тис. відвідувачів. А бібліотека-читальня в с. Лошкарівка в 1901 р. обслужила 649 осіб. Книговидача в регіоні становила майже 13,9 тис. томів. Найбільшу кількість книг видали у Верхньодніпровській бібліотеці-читальні. Проте були й небагаті фонди, зокрема в бібліотеках-читальнях с.с. Лошкарівка, Кам'янське. Спостерігався прогрес в організації бібліотечної справи. Більшість бібліотек виконувала читацькі запити по рукописних і карткових каталогах у форматі опрацьованих книг. Серед каталогів головним був алфавітний, однак бібліотеки з численнішим фондом укладали систематичний та хронологічний каталоги. Крім книжного обслуговування, сільські бібліотеки займалися просвітницькою роботою. Популярними були читання, які пересічно охоплювали питання історії, релігії, агрокультури, загальної культури. Приміром, на Чернігівщині в 1902 р. у 29 читаннях взяли участь 6 тис. осіб. У правобережних губерніях і на Херсонщині організовувалися лекції для слухачів з використанням «чарівного ліхтаря з туманними картинками», що супроводжувалися ілюстраціями за допомогою спеціального проектора [8, с. 148; 13, с. 285; 14; 15, с. 549; 20, с. 182—184; 29, с. 226—227].

Особливим етапом вітчизняного бібліотекотворення на селі стали виступи селянських громад і земців під час масштабного революційного руху 1905—1907 рр. У контексті опору реакційній політиці у сфері державного управління, земельній, судовій, освітній, культурній загалом, висувалися вимоги щодо сільських бібліотек. Земці прагнули «права громадянства» на селі друкованого слова. На Катеринославщині вимагалось скасувати обмеження кількості періодичних видань і книг у народних бібліотеках. Харківські земці в 1906 р. запропонували збільшити щорічне утримання цих бібліотек до 600 крб [21, с. 187—188; 25, с. 198]. У контексті так званого «приговорного руху» сільські сходи, часто за участі земських службовців, приймали рішення / приговори й надсилали їх урядовцям, царю з вимогами демократизації культурно-освітньої сфери, зокрема збільшення мережі сільських бібліотек. Наприклад, таке містилося у приговорі Трубайцівського сільського сходу Хорольського повіту Полтавщини [1, с. 125]. Кульмінацією опору селян за умов революції було створення в 1905—1906 рр.

«селянських республік», зокрема Сорочинської на Полтавщині, Сумської в однойменному повіті. За устроєм вони копіювали самоврядну структуру волості. У Сумській, крім «скасування» приватної власності на землю, передання її народу та інших заходів з демократизації життя, видавалася «Селянська газета». В одному з її номерів царський уряд було оголошено «поза законом» [13, с. 76—78; 16, с. 60—61]. Зрозуміло, вихід цієї газети, перетворення її на рупор революційного селянства стали можливими тому, що селяни мали певний рівень книжної культури.

Поступки влади під тиском революції стосувалися й скасування в 1905—1906 рр. правил для сільських бібліотек 1890 р. Це дозволило останнім урізноманітнити книжний комплект. Завідувачів читальнями звільнили від обов'язку звітувати про наявність дозволених / нездолених книг у фондах. Скасування обмежень щодо українського друкованого слова надало можливість українським видавництвам випускати рідною мовою й поширювати по сільських бібліотеках духовну літературу, зокрема Євангеліє, а також белетристичні та історичні видання [4, с. 129]. Розгорталася співпраця земств з осередками Просвіти в бібліотечній сфері. Це збільшило сільську бібліотечну мережу, зміцнило позиції українського друкованого слова, сприяло формуванню національної свідомості найбільшої соціальної верстви [8, с. 171—172].

У 1911—1912 р., після приборкання виступів 1905—1907 рр., становище бібліотек на селі погіршилося через запровадження нових правил про шкільні бібліотеки. Земські бібліотеки, що розташовувалися при школах, перейшли в їхнє повне розпорядження. Відтак земства втратили частину бібліотек. Обмеження в їх комплектуванні, на тлі фактично відродженої цензури, пожорсткішали [4, с. 129]. Натомість земства посилили підтримку сільських бібліотек, мережа яких неухильно збільшувалася. Зокрема, на Харківщині впродовж 1907—1915 рр. значно зросли відповідні земські видатки — з 15 до 45,65 тис. крб. При цьому видатки повітових земств були більшими, ніж губернського: в 1911—1914 рр. перші виділили майже 45,5 тис. крб, а губернське, відповідно — 35,8 тис. Найбільше витрачало Охтирське земство (232 крб на одну бібліотеку та 1,22 крб на кожного її користувача), найменше — Валківське (33,8 крб та 20 коп., відповідно). У 1911 р. 626 бібліотек краю отримали 38,4 тис. крб, з яких понад 23,5 тис. крб було витрачено на літературу. У 1912 р. на закупівлю книг для 689 бібліотек регіону земства виділили 34,45 тис. крб, у 1913 р. для 787 бібліотек — 39,35 тис. крб. У 1915 р. цей показник зріс до 45,65 тис. крб. Працю з підтримки сільських бібліотек розгорнули створені в 1911 р. земства правобережних українських губерній. На Київщині в 1913 р. Канівське повітове земство виділило на утримання безкоштовних бібліотек для селян 2,4 тис. крб. У 1914 р. Київське губернське земство ухвалило щороку виділяти на сільські бібліотеки 1,2 тис. крб. Однак було й чимало проблем. У

1912 р. лише третина бібліотек на українських теренах мала окремі приміщення, переважна більшість (87,8 %) розміщувалася в кімнатах при школах (класах, роздягальнях, учительських, квартирах учителів) або в орендованих кімнатах. При цьому лише 46,9 % бібліотек були забезпечені бодай якимись меблями [8, с. 148; 18, с. 126—127; 25, с. 199—203].

Негативними явищами в земській бібліотечній праці були виступи реакційних земських гласних щодо фондів сільських бібліотек. Подеколи в цьому контексті на зборах закликалися не активізувати політичних настроїв населення, як, приміром, у 1912 р. на Харківщині, де губернські гласні озвучили подібні вимоги [25, с. 199—200]. На Катеринославщині у той само рік земці Новомосковського повіту провели «фільтрацію книг» у бібліотеках. Зокрема, невдоволення зумовили видання «Мойсей як соціальний реформатор» американського публіциста Г. Джорджа та п'єса «Геда Габлер» норвезького драматурга Г. Ібсена у фонді Попасневської бібліотеки-читальні. Зібрання постановило вилучити з читалень повіту й знищити книги, що «не відповідали своєму призначенню» [21, с. 190].

Револуційною весною 1917 р. земства стали органами місцевої влади, яка відтоді розбудовувалася на засадах самоврядування, а також були доповнені волосною ланкою: колишня волость стала волосним земством. Нижчим ярусом останнього лишилося самоврядування сільських громад. По суті, самоврядування на селі структурно стало єдиним — земським, або сільським. У контексті демократизації соціального та управлінського життя активізувалася національно-культурна діяльність самоврядних установ. Очільники національних урядів убачали в земському самоврядуванні базу демократичного поступу України. Відповідно, в розбудові соціокультурного життя місцевостей роль цього інституту була надзвичайною. Відтак інтенсифікації зазнала й бібліотечна справа. Зокрема, суттєво збільшилася мережа сільських бібліотек. На Волині таких було найбільше — 999 (24,4 % від загальної кількості в Україні); на Харківщині, відповідно, — 789; на Полтавщині, відповідно, — 767; Катеринославщині, відповідно, — 578; у Таврії, відповідно, — 327; на Чернігівщині, відповідно, — 298; на Київщині, відповідно, — 88. Загалом в Україні діяли 4094 земські книгозбірні. Чималу роль у цій праці відігравали місцеві осередки Просвіти: допомагали облаштовувати нові бібліотеки й поповнювати фонди чинних [4, с. 131; 8, с. 148; 10, с. 8—9; 11, с. 188—191; 15, с. 546; 22; 27, с. 102]. Безумовно, таке уможливив попередній досвід бібліотечної праці органів земського та сільського самоврядування.

Резюмуючи, наведемо висловлювання Б. Андерсона про зв'язок національного будівництва з пошуками способу осмислено поєднати разом солідарність, владу і час, що сприяє усвідомленню людиною її включення в секулярний, серійний час з усіма припущеннями його безперервності, породжує потребу «наративного викладу ідентичності» [3, с. 24, 52—56, 203, 251]. Певно, саме у цьому реалізовувалась останніми двома століттями та

реалізовується нині одна з найважливіших функцій книжної культури загалом і бібліотечної справи зокрема. З огляду на це, бібліотекотворча праця земського й сільського самоврядування у другій половині XIX — на початку XX ст. сприяла формуванню в тогочасному українському селі книжної культури й засад вітчизняного націо- і державотворення, що підготувало певну базу для національно-культурного відродження за умов Української революції 1917—1921 рр.

Наукова новизна. Уперше у вітчизняній історіографії висвітлено внесок органів земського та сільського самоврядування другої половини XIX — початку XX ст. у становлення вітчизняної бібліотечної справи в контексті визрівання передумов Української революції 1917—1921 рр.

Висновки. Реформи сільського самоврядування 1861—1871 рр. та земська 1864 р. дали імпульс співпраці земств і сільських самоврядних установ у вітчизняному бібліотекотворенні. З кінця 1870-х років самоврядні органи селян під орудою земств забезпечували функціонування нового типу безкоштовних публічних бібліотек — сільських, виділяли й утримували приміщення, оплачували технічний персонал тощо. Натомість земства забезпечували книгами, фаховим персоналом, вели просвітницьку роботу в бібліотеках. Селяни неохоче погоджувалися на свою частку витрат. Тому земства були залежні від рішень селянських органів. Позитивні зрушення сталися завдяки земським службовцям, які представляли демократичну інтелігенцію й перебували під впливом пропагандистського народництва, а з 1901—1905 рр. — партій есерів та українських есерів. Під час революції 1905—1907 рр. земці сприяли висуненню селянськими громадами вимог щодо збільшення мережі сільських бібліотек. Поява в 1905 р. селянських республік, в одній з яких — Сумській — селяни видавали газету, що нею оголосили царську владу скасованою, разом з певними досягненнями в розбудові сільських бібліотек земствами й сільськими громадами, в чому активну участь брали осередки Просвіти, засвідчили: першими десятиліттями XX ст. на селі інтенсифікувалося становлення бібліотечної справи. Це підготувало базу для національно-культурного відродження за умов Української революції 1917—1921 рр.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. 1905 год на Украине: хроника и материалы. Т. 1. Киев : Пролетарий, 1926. 506 с.
2. Адрес-календарь и справочная книжка Полтавской губернии на 1901 год. Полтава : тип. Д.Н. Подземского, 1901. 179 с.
3. Андерсон Б. Уявлені спільноти: Міркування щодо походження й поширення націоналізму. Київ : Критика, 2001. 272 с.
4. Айвазян О.Б. Народні бібліотеки Подільської губернії наприкінці XIX — на початку XX ст. // Наукові записки [Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського]. Серія: Історія. 2014. Вип. 22. С. 129—134.

5. Бондар Ю.В. Книга: комунікаційний вимір // Наукові записки Інституту журналістики. 2014. Т. 55. С. 25—30.
6. Верховцева І.Г. Агропропаганда — важлива ланка діяльності земств Правобережної України та Бессарабії // Науковий вісник Ізмаїльського державного педагогічного інституту. 2000. Вип. 9. С. 37—41.
7. Верховцева І.Г. Вітчизняний досвід взаємин між органами місцевого самоврядування: сільське самоврядування та земство // Вчені записки Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського. Серія: публічне управління та адміністрування. 2022. Т. 33 (72). № 3. С. 152—161. <https://doi.org/10.32838/TNU-2663-6468/2022.3/26>
8. Верховцева І.Г. Діяльність земств Правобережної України (1911—1920 рр.) : дис... канд. іст. наук. Ізмаїл, 2004.
9. Верховцева І.Г. До питання націєтворчої діяльності земських найманих працівників в Україні // Інтелегенція і влада : громадсько-політичний збірник. Серія: Історія. 2011. Вип. 22. С. 23—29.
10. Верховцева І.Г. Земства Правобережної України у розбудові національної культури // Науковий вісник Ізмаїльського державного гуманітарного університету. 2005. Вип. 19. С. 6—10.
11. Верховцева І.Г. Земства України у Національно-демократичній революції 1917—1920 рр. // Матеріали V Буковинської міжнар. іст.-краєзн. конф., 29 вересня 2005 р., Чернівці : в 2 т. Т. 1. Чернівці : Книги—XXI, 2005. С. 185—194.
12. Верховцева І.Г. Одна з «великих»: реформа сільського самоврядування в Росії як панімперський проект (1861—1900-і рр.) // Київські історичні студії. 2022. № 2 (15). С. 15—27. <https://doi.org/10.28925/2524-0757.2022.22>
13. Верховцева І.Г. Селянське самоврядування в Російській імперії (друга половина XIX — початок XX ст.) : дис... д-ра іст. наук. Черкаси, 2018.
14. Від хати-читальні до бібліотеки (120 років сільській бібліотеці у Володьковій Дівиці). URL: http://zemlyaiivolya.net/news/vid_hati_chitalni_do_biblioteki.html
15. Волос О.В. Земська діяльність з розвитку бібліотечної справи в Херсонській губернії // Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Серія: Бібліотекознавство. Книгознавство. 2010. Вип. 2. С. 545—551.
16. Каюн В.О. Соціально-політичні та економічні зміни в Полтавській губернії в умовах столипінської реформи : дис... канд. іст. наук. Полтава, 2011.
17. Ковальчук В. Книжковий репертуар кооперативних народних бібліотек-читалень Російської імперії станом на початок XX ст. (за даними «Отчета о деятельности 1-й бесплатной народной читальни-библиотеки Харьковского общества распространения в народе грамотности за 1904 год») // Наукові праці Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського. 2011. Вип. 31. С. 410—416.
18. Комунальний заклад «Зміївська публічна бібліотека». URL: <http://zmiiv-cbs.edu.kh.ua/>
19. Корновенко С.В., Глібщук М.В., Ільницький В.І., Компанієць О.В., Лозовий В.С., Пасічна Ю.Г., Тельвак В.П. Селяноцентричний феномен Української революції 1917—1921 рр. : аграризм : монографія. Черкаси : ФОП Чабаненко Ю.А., 2021. 243 с.
20. Лучка Л.М. Бібліотеки Катеринославської губернії початку XX ст. : історія формування та розвиток (за «Матеріалами по истории народных библиотек городов и

- земств России») // Вісник Львівського університету. Серія : Книгознавство, бібліотекознавство та інформаційні технології. 2008. Вип. 3. С. 180—190.
21. Лучка Л.М. Земство Катеринославщини та фільтрація бібліотечних фондів у другій половині XIX — початку XX ст. // Проблеми політичної історії України. 2018. Вип. 13. С. 84—92.
 22. Миколаївська область. Бібліотечна справа. URL: <https://ube.nlu.org>
 23. Монастирищенська сільська бібліотека. URL: https://libmonastyryscheblogspot.blogspot.com/p/blog-page_22.html
 24. Несін В.П. Комунікаційні моделі сільської бібліотеки в умовах інформатизації суспільства // Вісник Харківської державної академії культури. 2013. Вип. 41. С. 173—180.
 25. Проць Н.В. Внесок представників дворянського стану земських установ у розвиток бібліотечної справи Харківської губернії (1864—1914 рр.) // Рукописна та книжкова спадщина України. 2020. Вип. 25. С. 193—210. <https://doi.org/10.15407/rksu.25.193>
 26. Сільська бібліотека — джерело для спраглих душ / скл. Г. Адрут. Чернівці, 2010. 36 с.
 27. Сорочан Н.А. Діяльність Харківського губернського земства в справі управління освітою і культурою за часів українських національних урядів (березень 1917 року — грудень 1918 року) // Збірник наукових праць [Харківського національного педагогічного університету імені Г.С. Сковороди]. Серія: Історія та географія. 2011. Вип. 40. С. 100—104.
 28. Шарошкіна Н.Г. Розвиток народних бібліотек-читалень на Київщині (кінець XIX — початок XX століття) // ScienceRise. Pedagogical Education. 2017. № 4. С. 41—45. <https://doi.org/10.15587/2519-4984.2017.100340>
 29. Херсонєць Н. Ставлення демократичних сил Півдня України до народних бібліотек і читалень у другій половині XIX ст. // Науковий часопис НПУ імені М.П. Драгоманова. Серія 6: Історичні науки. 2012. Вип. 9. С. 223—230.
 30. Центральний державний історичний архів України, м. Київ. Ф. 442. Оп. 701. Од. зб. 383. 56 арк.

Отримано 24 квітня 2024 р.

REFERENCES

1. 1905 god na Ukraine: khronika i materialy [1905 in Ukraine: Chronicle and Materials]. P. 1. Kyiv, 1926. 506 p. [In Russian].
2. Adres-kalendar i spravochnaia knizhka Poltavskoi gubernii na 1901 god [Address calendar and reference book of Poltava province for 1901]. Poltava, 1901. 179 p. [In Russian].
3. Anderson B. Uviavlennia spilnoty : Mirkuvannia shchodo pokhodzhennia i poshyrennia natsionalizmu [Imagined Communities : Reflections on the origin and spread of nationalism]. Kyiv, 2001. 272 p. [In Ukrainian].
4. Aivazian O.B. Narodni biblioteky Podilskoi hubernii naprykintsi XIX — na pochatku XX st. [Public libraries of Podillia province in the late 19th — early 20th centuries]. *Naukovi zapysky [Vinnytskoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu imeni Mykhaila Kotsiubynskoho]. Serii: Istorii* [Scientific notes [of Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University]. Series: History]. 2014. Iss. 22, pp. 129—134. [In Ukrainian].
5. Bondar Yu.V. Knyha: komunikatsiinyi vymir [The book : the communication dimension]. *Naukovi zapysky Instytutu zhurnalistyky* [Scientific Notes of the Institute of Journalism]. 2014. Iss. 55, pp. 25—30. [In Ukrainian].

6. Verkhovtseva I. Ahropropahanda — vazhlyva lanka diialnosti zemstv Pravoberezhnoi Ukrainy ta Bessarabii [Agricultural propaganda — an important part of the activities of zemstvos of Right-Bank Ukraine and Bessarabia]. *Naukovyi visnyk Izmailskoho derzhavnoho pedahohichnoho instytutu* [Scientific Bulletin of Izmail State Pedagogical Institute]. 2000. Iss. 9, pp. 37—41. [In Ukrainian].
7. Verkhovtseva I. Vitchyzniani dosvid vzaiemyn mizh orhanamy mistsevoho samovriaduvannia: silske samovriaduvannia ta zemstvo [Domestic experience of relations between local governments: rural self-government and zemstvo]. *Vcheni zapysky Tavriiskoho natsionalnoho universytetu imeni V.I. Vernadskoho. Seriiia : publichne upravlinnia ta administruvannia* [Scientific Notes of V.I. Vernadskyi Taurida National University. Series: public management and administration]. 2022. Iss. 33(72), No. 3, pp. 152—161. <https://doi.org/10.32838/TNU-2663-6468/2022.3/26> [In Ukrainian].
8. Verkhovtseva I. Diialnist zemstv Pravoberezhnoi Ukrainy (1911—1920 rr.) [Activities of Zemstvos of Right-Bank Ukraine (1911—1921)]. (Candidate's thesis). Izmail, 2004. [In Ukrainian].
9. Verkhovtseva I. Do pytannia natsiietvorchoi diialnosti zemskykh naimanykh pratsivnykiv v Ukraini [On the issue of nation-building activities of zemstvo employees in Ukraine]. *Intelihentsia i vlada : hromadsko-politychnyi zbirnyk. Seriiia : Istoriia* [Intellectuals and power : social and political collection. Series: History]. 2011. Iss. 22, pp. 23—29. [In Ukrainian].
10. Verkhovtseva I. Zemstva Pravoberezhnoi Ukrainy u rozbudovi natsionalnoi kultury [Zemstvos of Right-Bank Ukraine in the Development of National Culture]. *Naukovyi visnyk Izmailskoho derzhavnoho pedahohichnoho instytutu* [Scientific Bulletin of Izmail State Pedagogical Institute]. 2005. Iss. 19, pp. 6—10. [In Ukrainian].
11. Verkhovtseva I. Zemstva Ukrainy u Natsionalno-demokratychnii revoliutsii 1917—1920 rr. [Zemstva of Ukraine in the National Democratic Revolution of 1917—1920]. *Tezy V Bukovynskoi Mizhnarodnoi istoriko-kraieznavchoi konferentsii (29 veresnia 2005 r., Chernivtsi : v 2 t.)* [V Bukovyna International History and Local Lore Conference, September 29, 2005, Chernivtsi: in 2 vols.]. Vol. 1. Chernivtsi, 2005. Pp. 185—194. [In Ukrainian].
12. Verkhovtseva I. Odnia z “velykykh” : reforma silskoho samovriaduvannia v Rosii yak panimperskyi proiekt (1861—1900-i rr.) [One of the “Greats”: Rural Self-Government Reform in Russia as a Pan-Imperial Project (1861—1900s)]. *Kyivski istorichni studii* [Kyiv Historical Studies]. 2022. No. 2(15), pp. 15—27. <https://doi.org/10.28925/2524-0757.2022.22> [In Ukrainian].
13. Verkhovtseva I. Selianske samovriaduvannia v Rosiiskii imperii (druga polovyna XIX — pochatok XX st.) [Peasant Self-Government in the Russian Empire (second half of the 19th and early 20th centuries)] (Doctor's thesis). Cherkasy, 2018. [In Ukrainian].
14. Vid khaty-chytalni do biblioteky (120 rokiv silskii bibliotetsi u Volodkovii Divytsi) [From a reading house to a library (120 years of the village library in Volodkova Divytsia)]. Retrieved from: http://zemlyaivolya.net/news/vid_hati_chitalni_do_biblioteki.html [In Ukrainian].
15. Volos O.V. Zemska diialnist z rozvytku bibliotechnoi spravy v Khersonskii hubernii [Zemstvo activities for the development of librarianship in the Kherson province]. *Naukovi pratsi Kamianets-Podilskoho natsionalnoho universytetu imeni Ivana Ohienka. Seriiia: Bibliotekoznavstvo. Knyhoznnavstvo* [Scientific works of Ivan Ohienko Kamianets-Podilskyi National University. Series: Library science. Book studies]. 2010. Iss. 2, pp. 545—551. [In Ukrainian].

16. Kaiun V.O. Sotsialno-politychni ta ekonomichni zminy v Poltavskii hubernii v umovakh stolypinskoi reformy [Socio-Political and Economic Changes in the Poltava Province in the Context of Stolypin's Reform] (Candidate's thesis). Poltava, 2011. [In Ukrainian].
17. Kovalchuk V. Knyzhkovyi repertuar kooperatyvnykh narodnykh bibliotek-chytalen Rosiiskoi imperii stanom na pochatok XX st. (za danymy "Otcheta o deiatelnosti 1-i besplatnoi narodnoi chitalni-biblioteki Kharkovskogo obschestva rasprostraneniia v narode gramotnosti za 1904 god") [The book repertoire of cooperative public reading libraries of the Russian Empire at the beginning of the 20th century (according to the "Report on the activities of the 1st free public reading library of the Kharkiv Society for the Dissemination of Literacy among the People for 1904")]. *Naukovi pratsi Natsionalnoi biblioteky Ukrainy im. V.I. Vernadskoho* [Scientific works of the V.I. Vernadskyi National Library of Ukraine]. 2011. Iss. 31, pp. 410—416. [In Ukrainian].
18. Komunalnyi zaklad "Zmiivska publiczna biblioteka" [Municipal Institution "Zmiiv Public Library"]. Retrieved from: <http://zmiiv-cbs.edu.kh.ua/> [In Ukrainian].
19. Kornovenko S.V., Hlibishchuk M.V., Ilnytskyi V.I., Kompaniits O.V., Lozovyi V.S., Pasichna Yu.H., Telvak V.P. Selianotsentrychnyi fenomen Ukrainiskoi revoliutsii 1917—1921 rr. : ahraryzm : monohrafiia [The Rural-Centric Phenomenon of the Ukrainian Revolution of 1917—1921 rr. : agrarianism : monograph]. Cherkasy, 2021. 243 p. [In Ukrainian].
20. Luchka L.M. Biblioteki Katerynoslavskoi hubernii pochatku XX st.: istoriia formuvannia ta rozvytok (za "Materialami po istorii narodnykh bibliotek horodov i zemstv Rossii") [Libraries of the early 20th century Yekaterinoslav province: history of formation and development (based on "Materials on the history of public libraries of cities and zemstvos of Russia")]. *Visnyk Lvivskoho universytetu. Seriiia : Knyhoznavstvo, bibliotekoznavstvo ta informatsiini tekhnolohii* [Bulletin of Lviv University. Series: Book Science, Library Science and Information Technology]. 2008. Iss. 3, pp. 180—190. [In Ukrainian].
21. Luchka L.M. Zemstvo Katerynoslavshchyny ta filtratsiia bibliotechnykh fondiv u druhii polovyni XIX — pochatku XX st. [The Zemstvo of Katerynoslav Region and the Filtration of Library Collections in the Second Half of the 19th and Early 20th Centuries]. *Problemy politychnoi istorii Ukrainy* [Problems of the Political History of Ukraine]. 2018. Iss. 13, pp. 84—92. [In Ukrainian].
22. Mykolaivska oblast. Bibliotechna sprava [Mykolaiv Region. Library business]. Retrieved from: <https://ube.nlu.org> [In Ukrainian].
23. Monastyryshchenska silska biblioteka [Monastyryshche village library]. Retrieved from: https://libmonastyryshe.blogspot.com/p/blog-page_22.html [In Ukrainian].
24. Nesin V.P. Komunikaitsiini modeli silskoi biblioteky v umovakh informatyzatsii suspilstva [Communication Models of Rural Library in the Context of Society Informatization]. *Visnyk Kharkivskoi derzhavnoi akademii kultury* [Bulletin of the Kharkiv State Academy of Culture]. 2013. Iss. 41, pp. 173—180. [In Ukrainian].
25. Prots N.V. Vnesok predstavnykiv dvorianskoho stanu zemskykh ustanov u rozvytok bibliotechnoi spravy Kharkivskoi hubernii (1864—1914 rr.) [The contribution of representatives of the nobility of zemstvo institutions to the development of library science in the Kharkiv province (1864—1914)]. *Rukopysna ta knyzhkova spadshchyna Ukrainy* [Manuscript and Book Heritage of Ukraine]. 2020. Iss. 25, pp. 193—210. <https://doi.org/10.15407/rksu.25.193> [In Ukrainian].

26. Silska biblioteka — dzhereło dlja sprahlykh dush [Village library — a source for thirsty souls]. Chernihiv, 2010. 36 p. [In Ukrainian].
27. Sorochan N.A. Diialnist Kharkivskoho hubernskoho zemstva v spravi upravlinnia osvitu i kulturoiu za chasiv ukrainskykh natsionalnykh uriadiv (berezen 1917 roku — hru-den 1918 roku) [The Activities of the Kharkiv Provincial Zemstvo in the Management of Education and Culture during the Period of Ukrainian National Governments (March 1917 — December 1918)]. *Zbirnyk naukovykh prats [Kharkivskoho natsionalnoho pedahohichnoho universytetu imeni H.S. Skovorody]. Serii: Istorii ta heohrafiia* [Collection of scientific works [of H.S. Skovoroda Kharkiv National Pedagogical University. Series : “History and Geography”]. 2011. Iss. 40, pp. 100—104. [In Ukrainian].
28. Sharoshkina N.H. Rozvytok narodnykh bibliotek-chytalen na Kyivshchyni (kinets XIX — pochatok XX stolittia) [The Development of Folk Reading Libraries in the Kyiv Region (late 19th — early 20th century)]. *ScienceRise. Pedagogical Education*. 2017. No. 4, pp. 41—45. <https://doi.org/10.15587/2519-4984.2017.100340> [In Ukrainian].
29. Khersonets N. Stavlennia demokratychnykh syl Pivdnia Ukrainy do narodnykh bibliotek i chytalen u druhii polovyni XIX st. [The attitude of democratic forces in the South of Ukraine to public libraries and reading rooms in the second half of the 19th century]. *Naukovyi chasopys NPU imeni M.P. Drahomanova. Serii 6: Istorychni nauky* [Scientific Journal of the Drahomanov National Pedagogical University. Series 6: Historical sciences]. 2012. Iss. 9, pp. 223—230. [In Ukrainian].
30. Fond. 442. Inventory 701. Fols. 383. Central State Historical Archives of Ukraine in Kyiv.

Received on April 24, 2024

Iryna Verkhovtseva

State University of Information and Communication Technologies (Kyiv, Ukraine)

ORCID: 0000-0002-5682-993X

E-mail: novboxx@gmail.com

ZEMSTVO AND RURAL SELF-GOVERNMENT IN FORMATION OF NATIONAL LIBRARY BUSINESS IN SECOND HALF OF 19TH — EARLY 20TH CENTURIES (BEFORE THE UKRAINIAN REVOLUTION OF 1917—1921)

The purpose of the study is to characterize the role of zemstvo and rural self-government bodies in the second half of the 19th and early 20th centuries in the development of national librarianship and to assess their contribution in the context of the maturation of the prerequisites for the national and cultural revival of the Ukrainian Revolution of 1917—1921. **The research methodology** is based on the principles of scientificity, historicism, socio-cultural and modernization approaches, as well as general scientific methods (induction, logic, analysis, synthesis) and special historical methods: narrative, historical and genetic, structural and functional analysis. **Scientific novelty**. For the first time in the historiography, the contribution of zemstvo and rural self-government bodies to the formation of national librarianship in the context of the maturation of the prerequisites of the Ukrainian Revolution of 1917—1921 is highlighted. **Conclusions**. The reforms of rural self-government of 1861—1871 and the Zemstvo reform of 1864 gave impetus to the cooperation of zemstvos and rural self-government institutions in national librarianship. Since the late 1870s, self-governing bodies of peasants under the direction of zemstvos have been providing a new type of free public libra-

ries — village libraries, by allocating and maintaining premises, paying for technical staff, etc. In return, zemstvos provided books, professional staff, and conducted educational work in libraries. Peasants were reluctant to accept their share of the costs. Therefore, zemstvos depended on the decisions of peasant bodies. Positive changes occurred thanks to zemstvo officials who represented democratic intellectuals and were influenced by the propagandistic Narodniks, and from 1901—1905, the Socialist-Revolutionary Party and the Ukrainian Socialist-Revolutionaries. During the revolution of 1905—1907, zemstvo members helped peasant communities to demand an increase in the network of rural libraries. The emergence of peasant republics in 1905, in one of which, Sumy, peasants published a newspaper that declared the tsarist government abolished, along with certain achievements in the development of rural libraries by zemstvos and rural communities, in which the Enlightenment actively participated, showed that the formation of library business in the countryside intensified in the first decades of the 20th century. This paved the way for the national and cultural revival during the Ukrainian Revolution of 1917—1921.

Key words: rural libraries, reading libraries, zemstvo, rural self-government, volost, rural community.